

UNGDOMSSTYRELSEN
www.ungdomsstyrelsen.se

FÖREBYGGANDE
OCH FRÄMJANDE
UNGDOMSVERKSAMHET

UNGDOMAR, FRITID OCH HÄLSA

En forskningsöversikt om fritidens skydds- och riskfaktorer

UNGDOMSSTYRELSENS SKRIFTER 2007:13

Förord

Ungdomsstyrelsen har sedan januari 2006 arbetat med flera riktade insatser kring förebyggande och främjande ungdomsverksamhet. Dessa aktiviteter har varit kopplade till ett regeringsuppdrag kring unga i riskmiljöer. Uppdraget har varit inriktat på utveckling av kompetens, kvalitet och metoder inom kommuner och ideella organisationer.

I detta kompendium går utredaren Merike Lidholm igenom aktuell forskning på fritidsområdet, redogör för sambanden mellan fritid och hälsa samt fritidens risk- och skyddsfaktorer. Hon tar också upp möjligheter och dilemman med att se fritiden som en hälsofrämjande insats för ungdomar. Kompendiet ingår även som kapitel i Ungdomsstyrelsens regeringsrapport Fokus 07 om ungas hälsa.

Per Nilsson
generaldirektör, Ungdomsstyrelsen

Ungdomsstyrelsens förklaring av använda begrepp

När situationen för ungdomar som har någon form av problem ska beskrivas görs det ofta med ord som unga i riskzon, unga i riskmiljöer, unga med riskbeteende eller utsatta ungdomar. Liknande beskrivningar görs av bostadsområden, som ofta betecknas som missgynnade, utsatta eller som utanförskapsområden. Problemet med den typen av beskrivningar är att de ensidigt fokuserar på risker och inte på möjligheter. Det är viktigt att vara medveten om att skrivningarna riskerar att bli stigmatiserande. Samtidigt är det ofta angeläget att belysa att det kan finnas behov av särskilda insatser för att kompensera för de brister som orsakar ohälsa.

I följande text har vi använt dessa ord – utsatt, missgynnad, riskbeteende med flera – då vi inte har kunnat hitta andra ord som bättre beskriver det vi vill säga. Vår strävan är att beskriva de villkor som unga människor lever under – och att dessa särskilt behöver uppmärksammas för att samhället ska kunna göra de insatser som behövs.

Texten utgår från de risker och möjligheter som finns i unga människors liv i relation till deras fritid. Unga människor finns i ett sammanhang i grannskapet, i sina familjer, i skolan och bland sina vänner. Detta påverkar dem på olika sätt. I familjen och omgivningen kan det till exempel finnas en mängd riskfaktorer som gör det svårt för ungdomar att hantera sina liv. En riskfaktor i sig är inte automatiskt farligt eller negativt – det är när de blir fler som sannolikheten ökar att unga far illa. Ungdomar som till exempel blir psykiskt och fysiskt misshandlade av sina föräldrar, som bor i ett område med hög problembelastning och blir mobbade i skolan – kan utveckla symptom på ohälsa.

Samtidigt finns det skyddsfaktorer som kan uppväga riskerna. Skyddsfaktorer kan till exempel vara att det finns någon vuxen de unga kan vända sig till, att skolan ingriper mot mobbning, att de har åtminstone en nära vän, eller lyckas med någonting i livet. De skyddande faktorerna förhindrar negativa kedjereaktioner och processer och bidrar till att utveckla motståndskraft.

Med dessa risk- och skyddsfaktorer som utgångspunkt beskrivs i denna rapport hur fritiden kan spela rollen av förebyggande och främjande arena för unga, utifrån aktuell forskning. Ungdomsstyrelsens förhoppning är att det som beskrivs i denna rapport kan utgöra en vägledning i detta arbete.

Innehåll

Inledning.....	6
Fritidens möjligheter	7
Olika perspektiv på fritid, hälsa och social utveckling	7
Vad är fritid för unga?	9
Ungdomars fritidsval	9
Fritiden har många aktörer	10
Fritidens risker	11
Fritidsledaren - en ung profession	12
Forskning om fritid och ungas hälsa	13
Svårt att veta vilka metoder som fungerar i fritidsarbetet.....	13
Forskningsresultat om strukturerade fritidsaktiviteter	14
Föräldrar och ungas fritid	15
Utsatthet, risk- och skyddsfaktorer.....	16
Risker för ogynnsam social utveckling och hälsorisker.....	16
Att stärka motståndskraft och främja positiv utveckling	18
Fritidens risk- och skyddsfaktorer	19
Fritidsverksamhetens egna risker och möjligheter	20
Att hantera problemen med öppen verksamhet på fritidsgårdar.....	21
Dilemman och utmaningar	23
Mångfald och tillgänglighet	23
Fritid som verktyg att förebygga problem	24
Fritidens roll i samverkan med föräldrar, skolan och andra aktörer	25
Hellre breda samordnade satsningar än enstaka, tillfälliga	26
Uppföljning och utvärdering behövs	26
Sammanfattande synpunkter.....	27
Referenser och litteratur	28

Inledning

Fritid är en betydelsefull del av ungdomars liv. I den ungdomspolitiska propositionen *Makt att bestämma – rätt till välfärd* sägs att kultur och fritid på flera sätt är viktiga för ungas personliga välmående och utveckling och därmed deras psykiska hälsa. Fritiden är viktig för ungas utveckling av en egen identitet, de kan träffa likasinnade, uppleva gemenskap och pröva olika aktiviteter. Fritiden är viktig också ur ett demokrati- och inflytandeperspektiv – den kan ge ungdomar möjlighet att se hur samhället fungerar, uppleva att de kan påverka, träning i att uttrycka sina åsikter och slussas in i en större gemenskap. Många fritidssysselsättningar bidrar dessutom till en god fysisk hälsa (Prop. 2004/05:2).

Det finns många tänkbara positiva effekter av fritid och fritidsaktiviteter för unga som brukar räknas upp i litteratur och i verksamhetsmål för fritiden. Det handlar om att ingå i sociala sammanhang, att lära sig annat än det som skolan erbjuder, eget skapande och eget ansvar. En del aspekter finns det belägg för och de tas upp närmare i detta kapitel. När det gäller andra finns det anledning att tro att det i varje fall kan vara positivt för hälsa och välbefinnande när unga har roligt, är nöjda med sig själva och det de gör. Ungdomar definierar ofta fritid som tid som är fri från plikter, tid som de själva disponerar – för kärlek, nöje, vänskap, vila. Fritid kan stå för det oplanerade, okontrollerade, nyckfulla eller lättsinniga, en frizon där unga slipper ha vuxenvärldens ögon på sig (Ungdomsstyrelsens utredningar 11, 1998; Ungdomsstyrelsen 2006:4).

Till skillnad från till exempel skola och socialtjänst är fritidsverksamhet inte någon lagstiftad skyldighet för kommunen. Det kan innebära en svårighet för fritidsverksamheter att hävda sin existens och sina resursbehov men det ger samtidigt en frihet och flexibilitet i att definiera sina uppgifter och att använda resurserna. Den kommunala fritidsverksamheten är organiserad på många olika sätt, under olika förvaltningar – i sådana som omfattar all verksamhet för barn och unga, tillsammans med kultur eller med socialtjänst. Kommunerna står för kulturverksamhet, friluftss- och idrottsanläggningar, fritidsgårdar samt drogfria mötesplatser, som till exempel ungdomens hus och liknande. Det finns ofta ett tätt samarbete med exempelvis just skola och socialtjänst i delar av fritidsverksamheten, och även med föreningslivet. Genomgången i detta kapitel visar att fritiden är ett viktigt område för hälsofrämjande insatser. Flera av de skyddsfaktorer som forskningen identifierat är särskilt relevanta för fritiden. Det gäller dock även vissa risker för en negativ hälso- och social utveckling. I Ungdomsstyrelsens rapport *Fokus 06 – En analys av ungas kultur och fritid* kan man läsa att fyra av tio ungdomar vill ha mer fritid, medan två av tio tycker att de har för mycket. Sju av tio unga är nöjda med sin fritid, lite mer än en av tio var klart missnöjd (Ungdomsstyrelsen 2006:4).

En viktig grupp att uppmärksamma när det gäller fritid och hälsa är de kanske tre av tio ungdomar som inte är helt nöjda med sin fritid, framför allt den dryga tiondel som är direkt missnöjd. Vad är det som saknas eller som hindrar att de upplever sin fritid som meningsfull? Till detta kommer de unga som kanske inte själva är missnöjda, men som ur hälsosynpunkt ändå skulle behöva få andra fritidsvanor, till exempel de som inte är fysiskt aktiva.

Ungdomsstyrelsen har under 2006 och 2007 haft särskilda projektbidrag till förebyggande och främjande verksamheter för unga. Tonvikten har legat på utveckling av kompetens, kvalitet, drogfria mötesplatser och metoder inom kommunala och ideella organisationer som har verksamhet för unga som riskerar att hamna i socialt utanförskap. Ett antal rapporter har producerats och en utvärdering pågår av hela projektet. Mer finns att läsa på Ungdomsstyrelsens webbplats.

Sambanden mellan fritid och hälsa för ungdomar är komplexa. Det finns sparsamt med vetenskapligt underlag. I detta kapitel tas bland annat upp en del forskningsresultat med viktiga slutsatser för fritiden.¹ Som komplement till detta underlag har också sju nyckelpersoner i kommuner eller organisationer som har fått stöd inom Ungdomsstyrelsens ovanstående satsning intervjuats. De framför synpunkter om sambanden mellan fritid och hälsa samt fritidens möjligheter och begränsningar. Komplexiteten i frågan om ungdomar, fritid och hälsa berörs samt de dilemman som samhället måste förhålla sig till om och när man har hälsofrämjande ambitioner med ungdomars fritid.

Fritidens möjligheter

Det finns inte mycket forskning som specifikt har ägnat sig åt sambanden mellan ungdomars fritid och hälsa. Forskarna i en amerikansk studie om ungdomars fritid och välbefinnande lyfter fram fritidens subjektiva kvaliteter som upplevd frihet, motivation och lagom stora utmaningar. De menar att det är en kombination av att ha roligt och ställas inför utmaningar som är hälsofrämjande och personlighetsutvecklande. Fritiden bör innehålla utvecklingsuppgifter, men på ett mindre bundet sätt än i skolan. Det ska finnas möjligheter att själv sätta upp målen, experimentera, sträva efter att nå målen och utvärdera dem. Fritid kan vara en motpol till tråkighet (till exempel i skolan), till koncentration, målinriktning och kontroll, och därmed hjälpa unga att klara av skolstress (Larson & Kleiber 1993).

Att man blir så absorberad av det man håller på med så att tidsuppfattningen ändras tycks vara en viktig förutsättning för att fritiden ska upplevas som tillfredsställande. Det kan bli en "verklighetsflykt" i positiv mening, genom att det distraherar från sådant som pågår i resten av livet, en slags rening som ger rekreation. Forskarna beskriver ungdomars fritid som ett "mellanområde", en länk mellan lek och vuxenvärld med lekens kvaliteter av utforskande och prövande, som behöver innehålla lagom doser av både krav och lekfullhet. En jämförelse mellan informella och vuxenorganiserade idrottsaktiviteter visade till exempel att de informella var mer lekfulla, förknippade med öppenhet, frihet, skojande och positiva känslor, medan de vuxenorganiserade var mer målinriktade, med större koncentration och identifikation med gruppgemensamma mål (Larson & Kleiber 1993).

Olika perspektiv på fritid, hälsa och social utveckling

Fritid kan vara ett positivt komplement till ett välfungerande liv i familj och skola, som förstärker och utökar kompetenser och ett allmänt välbefinnande. Fritiden kan också vara kompenserande, bekräftande eller reparerande, som motvikt till en i övrigt mindre tillfredsställande tillvaro i familj och skola. För en del ungdomar utgör fritiden själva livsnerven i deras vardag. Att lyckas väl i exempelvis idrott, konstnärligt utövande, dataspel eller få gensvar och betyda något i kontakten med djur kan väga upp misslyckanden på andra områden. På den negativa sidan kan fritiden i stället för en del ungdomar vara den del i livet som ger bekymmer i en annars fungerande vardag, till

¹ Det har bland annat på senare år gjorts några större kunskapssammanställningar med relevans för området. Andershed & Andershed (2005), Cederblad (2003), Ferrer-Wreder m.fl. (2005) och Lagerberg & Sundelin (2000) har sammanställt och analyserat longitudinell forskning kring normbrytande beteende, forskning om barns och ungas utveckling, risk och prognos i socialt arbete respektive forskning om framgångsrika preventionsprogram för barn och unga. Utredningen *Ungdomar, stress och psykisk ohälsa* (SOU 2006:77) innehåller också en sammanställning av forskning och annan kunskap inom detta område. I texten refereras för enkelhetens skull till dessa sammanställningar, och inte direkt till de respektive forskare som de i sin tur bygger på. Den intresserade läsaren hänvisas till dessa sammanställningar för referenser och fördjupning.

exempel genom att det är då ensamheten märks eller negativa känslor tar överhanden. Alternativt kan fritiden ytterligare förstärka svårigheter och brister i en redan problematisk tillvaro i familjen eller skolan eller i båda, med dålig självkänsla, håglöshet, oro och ångest, asocial utveckling etc.

Även hälsobegreppet i förhållande till fritid, liksom orsakerna till ohälsa och vad som kan främja hälsa, är mångfasetterat. Det handlar om såväl fysisk som psykisk hälsa som social utveckling.

Problem och kriser är inte vanligare under tonårsperioden än under andra perioder av livet. Det konstaterar utredningen om ungdomars psykiska hälsa i sitt slutbetänkande (SOU 2006:77). Däremot kan man i hela västvärlden se en negativ trend under andra hälften av 1900-talet för ungas psykiska hälsa, som uttrycks i både utagerande (som stökighet och bråkighet) och inåtvända problem. Medan ökningen av utagerande beteendeproblem har upphört under de senaste decennierna har inåtvända problem (oro, ångest, depression) blivit vanligare (främst bland unga kvinnor).

Här har uppenbarligen något i samhället förändrats som påverkar ungdomars situation. Även om utvecklingen har gått parallellt med svårigheter för unga att komma in på arbetsmarknaden har forskningen framförallt lyft fram två förklaringar till den negativa hälsoutvecklingen. Den ena är den ökade tillgången till alkohol och droger. Den andra handlar om de ökade förväntningar, motstridiga krav och de många val som det ökade materiella välståndet har fört med sig. En del unga upplever detta som påfrestande, eftersom deras förmåga att hantera valmöjligheterna inte har utvecklats i samma takt (SOU 2006:77).

I utredningen om ungdomars psykiska hälsa undersöktes också vad ungdomarna själva anser är den viktigaste stressfaktorn i livet. Ungdomar i övre tonåren lyfte fram skolan. Annat som nämndes som skäl till negativ stress var höga prestationskrav (egna och andras), att duga, att ha det jobbigt hemma, baksidan av valfriheten (det man tvingas välja bort) och tidsbrist. Bland annat nämndes också den höga aktivitetsnivån på fritiden som en stressfaktor (SOU 2006:77).

Hur man ser på hälsa och hälsofrämjande i förhållande till ungas fritid beror till stor del på vilka ungdomar man menar och vilken profession och forskningsinriktning man utgår ifrån.

- Ett folkhälsoperspektiv på fritiden innebär ett perspektiv med fokus på fysisk och psykisk hälsa, betydelsen av känsla av sammanhang (KASAM, Antonovsky 1987), livsstilsfaktorer som fysisk rörelse, reproduktiv hälsa och insatser mot beroenden som rökning, alkohol, droger och spel.
- Ett socialt perspektiv innebär fokus på vilka individuella faktorer och vilket inflytande från omgivningen som ökar risken för, respektive skyddar mot normbrytande beteende, asocial utveckling och missbruk.
- Ett psykologiskt perspektiv har mer fokus på till exempel personlighetsfaktorer, betydelsen av anknytning och nära relationer, utveckling av individens kognitiva och sociala kompetens och psykologisk utveckling under barndom och ungdomstid.
- Ungdoms-, kultur- och fritidsforskningen har ofta ungas identitetsbildning och val av livsstil i fokus, exempelvis i studier om subkulturer som raggare, mods, punkare, hip-hopare, skinheads, skejtare och graffitimålare. Denna forskning handlar framförallt om manliga grupperingar.

I frågan om ungdomars fritid och hälsa möts alltså en rad olika traditioner, synsätt, definitioner och intressefokus; individ-, grupp- eller samhällsinriktade utgångspunkter, naturvetenskapliga och kvalitativa forskningsinriktningar, vetenskaplig och erfarenhetsbaserad kunskap, fokus på hälso- och utvecklingsrisker respektive på individens styrkor och förmågor.

Vad är fritid för unga?

Definitionen av fritid kan ske utifrån aktiviteter, tid och rum. Ofta används negativa definitioner, det vill säga fritid definieras som något annat än till exempel skola eller förvärvsarbete. Eller som tid som blir över när även tid för annat än skola och arbete räknas bort som hushållssysslor, läsläsning, hygien, måltider och sömn. Räknat på det sättet har de flesta unga minst två timmars fritid på vardagar, en tredjedel av dem dubbelt så mycket. (Till detta kommer fritid i form av helgledigheter och skollov/semester.) Yngre har mer fritid än äldre, killar mer än tjejer (Ungdomsstyrelsens utredningar 11, 1998; Ungdomsstyrelsen 2006:4).

Av alla 16–29-åringar anser 97 procent att det viktigaste är att man har roligt under sin fritid. Därefter kommer att man lär sig något nytt - 80 procent anser det som viktigt (Ungdomsstyrelsen 2003:1). Årets attityd- och värderingsstudie *Unga med attityd* bekräftar detta (Ungdomsstyrelsen 2007:11).

Vad ungdomar gör på sin fritid kan vara alltifrån inaktivitet till spontana och organiserade aktiviteter, hemma eller hos andra, på internet, i virtuella verkligheter, ute i naturen eller på stan, i offentliga eller kommersiella verksamheter, ensamma eller tillsammans med andra, i "gott" eller "mindre gott" sällskap. Fritid kan vara stimulans för kroppen, sinnen, intellektet och – inte minst – socialt, eller avkoppling, vila och återhämtning. Fritid kan vara konsumtion – men för den skull inte passiv – av till exempel musik och film. Fritid kan vara eget skapande av musik, bild, design med mera. Fritid kan vara att "bara vara" och slippa uppfylla förväntningar, eller tvärtom innehålla krav på toppprestationer i träning och tävling i idrott till exempel. Fritid kan också vara helt andra slags krav, på att ha någon att vara med eller att leva upp till koder av olika slag i de grupper man vill vara accepterad av. Fritid kan vara full av möjligheter och alternativ eller torftig och ha lite att erbjuda, och allt däremellan.

Ungdomar ägnar mycket av sin fritid till att umgås med andra – och i ökande utsträckning. Andelen i åldern 16–24 år som uppger att de inte har någon nära vän har minskat från 14 till 6 procent från början av 1980-talet. Umgänge med vänner varje vecka har ökat, och umgänget med nära anhöriga har minskat i samma omfattning (4 procent) (SOU 2006:77).

Ungdomars fritidsval

Fritidsaktiviteter kategoriseras ofta som organiserade eller oorganiserade, strukturerade eller ostrukturerade, eller instrumentella (strukturerade, med långsiktiga mål) eller expressiva (ostrukturerade, mer för stunden). Fritidsaktiviteterna kopplas också samman med olika grupper av ungdomar (Ungdomsstyrelsen 2006:4). Ungdomar som sköter sig i skolan, är socialt välfungerande och har förtroende för vuxna ägnar sig mer åt strukturerade och målinriktade aktiviteter, medan ungdomar som har svårigheter, till exempel i skolan och socialt, tilltalas mer av de expressiva aktiviteterna och söker sig bort från det strukturerade. I viss mån är detta en förenkling som bortser från individuella skillnader och att skillnaderna inte heller är renodlade mellan dessa grupper (Nilsson 1994). Dessutom ägnar de flesta ungdomar större delen av sin fritid åt sysselsättningar som inte äger rum i vuxenstyrda sammanhang. Det handlar om att lyssna på musik, se på tv och video, spela dataspel, utveckla dataprogram, läsa tidningar och böcker, handarbete, göra saker tillsammans med kamrater, gå på stan och i affärer, dansa, träffa pojk- och flickvänner, spela i rockband, gå på bio, ha tråkigt med mera. Fritidsforskaren Per Nilsson menar att det är viktigt att inte den organiserade fritiden värderas högre än den oorganiserade och att unga får möjlighet till både och. De har rätt att använda sin fria tid till stimulans eller återhämtning (Nilsson 1998). Fritiden fungerar som en social scen där unga visar upp sig och får status genom vad de gör och vilka relationer de har. Valet av fritidssysselsättningar, umgängesformer och kamrater, sättet att klä sig, språkbruk, vilken musik, litteratur och film man gillar bidrar till ungdomars profilering i förhållande till varandra (Ungdomsstyrelsens utredningar 11, 1998).

Fritidsforskaren Hans-Erik Hermansson har utifrån intervjuer med ungdomar beskrivit tre skilda fritidskulturer som han kallar föräldraorienterade, kamratorienterade och omvärldsorienterade. En del ungdomar ägnade sin fritid till stor del åt samvaro med familjen och olika sysselsättningar i hemmet. Bland dem fanns både de som själva valde en sådan fritid och de som saknade alternativ. Andra ungdomar hade kamraterna som viktigaste referenspunkt och hävdade därigenom sin självständighet gentemot föräldrarna och vuxenorganiserade verksamheter med inrutade tider och aktiviteter. De var väl förtrogna med olika subkulturer inom ungdomsgrupper. De sökte sig gärna till miljöer där de kunde dra sig undan vuxenvärldens kontroll och ägnade sig ofta åt spontana sociala aktiviteter (pojkar ofta i det offentliga rummet och på fritidsgårdar, flickor oftare i mindre grupper i hemmen). En tredje grupp såg fritidsaktiviteterna som en investering inför framtiden och sin personliga utveckling. De deltog ofta i organiserade föreningsaktiviteter med långsiktiga mål (Hermansson 1988, refererad i Nilsson 1994).

Bland unga med utländsk bakgrund (både föräldrarna födda utomlands) är det vanligare att tillbringa mer tid med familjen på fritiden (Socialstyrelsen 2007). Det finns ofta inte heller samma tradition av organiserad fritid, deltagande i föreningsliv och folkrörelsetradition i de familjerna.

Fritidsforskningen visar att det tycks pågå en större polarisering mellan olika fritidsaktiviteter och olika grupper av ungdomar. En tendens är att satsa mycket tid på vissa sysselsättningar och avstå från andra. Vissa unga är till exempel intensivt fysiskt aktiva på sin fritid, medan andra inte rör sig alls. Valet av fritidsaktiviteter och fritidskulturer innebär olika vanor, erfarenheter och kompetenser. Därmed bidrar fritiden till att ge ungdomar skilda utgångspunkter och livschanser. Till bilden hör också att unga inte bara intresserar sig för vissa fritidsaktiviteter, de tar också avstånd från andra. En tydlig motvilja mot andra livsstilar än den egna utgör en av de starkaste barriärerna mellan skilda samhällsgrupper (Nilsson 1996). Om fritiden har fått en större betydelse för ungdomars identitetsskapande kan det också innebära att fritiden kan ha fått en ökad betydelse för ungas hälsa och ohälsa.

Fritiden har många aktörer

Det finns många professioner och aktörer som har ansvar för ungdomars fritid, vilket är en tillgång, men som samtidigt innebär gränsdragningar och risk för glapp mellan ansvarsområden. Kultur, fritid och idrott hör nära samman, liksom fritid och delar av socialt arbete, skola och elevvård (vad gäller just fritidens hälsoaspekter).

Kommunernas öppna fritidsverksamheter har en bred inriktning. Det finns fritidsgårdar, ungdomens hus och allaktivitetshus, som riktar sig till både ungdomar och unga vuxna och som i hög grad bygger på ungas egen delaktighet. Verksamheten har ofta inriktning på musik, teater, andra former av skapande verksamhet och idrott. Dessutom finns det ofta strukturerade samtalsgrupper, tjej- och killgrupper, kring teman som är aktuella för ungdomarna. Ofta arrangeras musikfestivaler och teaterföreställningar och idrottsturneringar. Det är vanligt med internationella ungdomsutbyten. Ofta finns också en koppling till eventuella ungdomsting eller ungdomsråd i kommunerna (Kommunförbundet Skåne 2006; Ungdomsstyrelsen 2006:4). Under senare år har kommunernas ansvar för att erbjuda ungdomar en meningsfull fritid vidgats uppåt i åldrarna – till gruppen unga vuxna mellan 18 och 25 år.

Det finns en lång folkrörelsetradition och ett rikt föreningsliv som en betydelsefull aktör på fritidsområdet, med omfattande statligt och kommunalt stöd. Ofta driver även studieförbund och organisationer särskilda projekt och verksamheter med inriktning på ungdomars hälsa – tjej- och killgrupper, verksamheter för unga med funktionshinder, musik- och dansverksamhet i eftersatta bostadsområden med mera. Ungdomar är i hög grad föreningsaktiva, särskilt inom idrotten, men långtifrån alla. Det diskuteras hur samhällets stöd till föreningslivet behöver anpassas till ungdomars organisering i mer

eller mindre löst och tillfälligt sammansatta nätverk eller andra slags initiativ som faller utanför stödsystemen.

Kommersiella aktörer har också en avsevärd betydelse på fritidsområdet – med ett varierande ansvarstagande när det gäller utbudets eventuella hälsoeffekter.

Fritidens risker

Kommuner började med fritidsverksamhet på grund av oro för fritidens risker för ungdomar. Redan under det tidiga 1900-talet ordnade samhället verksamheter och lokaler som skulle innebära en viss kontroll av ungdomar för att minska riskerna (Ander m.fl. 2005). Den sociala fältverksamheten växte fram på 1950-talet, utifrån att några ungdomskravaller tolkades som tecken på en allvarlig utveckling bland unga. Socialt fältarbete framstod som ett sätt att både få grepp om vad som var på gång och att styra situationen. Kartläggning av ungdomsgrupper, miljöer och aktiviteter blev en viktig del av fältarbetarnas uppdrag (Andersson 2005).

Under 1960- och 70-talen skedde en utveckling mot en successiv professionalisering av ungas fritid. En rad yrkesgrupper, både inom det offentliga och inom föreningslivet, skulle med sina specialistkunskaper fostra unga till vuxna (Nilsson 1996). Bland annat innebar detta en satsning på fritidsgårdar.

Oron för att unga ska hamna snett i tillvaron har varit och är fortfarande starkt fokuserad till vad ungdomar gör just på sin fritid, eftersom det är där som vuxenkontroll och struktur ibland saknas. Det är också främst på fritiden som riskerna finns, i form av till exempel tobak, alkohol, droger, sexualitet, våld, spel- och internetberoende, riskfyllda kontakter, brottsutsatthet, asociala grupperingar samt möjlighet till risktagande. Det är också en risk i sig att (en del) ungdomar under fritiden samlas och umgås på gator och torg, som ofta också är samlingsplatser för vuxna med sociala problem. Riskerna definieras dock i dessa sammanhang ofta i sociala termer och inte i första hand som hälsorisker.

Oron är inte obefogad. Utvecklingen under ungdomsåren får tydliga konsekvenser för hur det går senare i livet – med stor "kostnad" i vid bemärkelse för såväl den enskilde som samhället om det går snett. Men det betyder inte att man behöver oroa sig för alla unga – de flesta som provar gränser över det socialt acceptabla gör det tillfälligt. Det är till exempel inte ovanligt att ungdomar begår brott, men de flesta gör det vid något enstaka tillfälle. Det är få som begår många brott – uppskattningsvis cirka fem procent svarar för hälften av brottsligheten bland ungdomar (Brå-rapport 2003:5). De som fastnar i problem som kriminalitet och missbruk debuterar och befäster dock oftast problemen under ungdomsåren (Andershed & Andershed 2005). Man måste alltså ha lämplig utbildning för att kunna erbjuda unga som brottas med olika slags problem en bra fritid. Avsnittet om profession kommer att vidareutveckla detta.

Fritidsledare – en ung profession

Fritiden som profession i form av fritidsledare och andra yrkesutövare som arbetar med ungas fritid är relativt ung.² Identiteten, kompetensen och rollen kan ibland vara svårdefinierad i relation till andra yrken. Det gäller i förhållande till andra pedagoger (inom skolan, inom folkrörelsetraditionen, i föreningslivet), till professioner inom det sociala fältet (socialtjänstens fältassistenter och behandlare inom exempelvis socialpedagogiska interventionsprogram) och inom hälsovården (elevvård och ungdomsmottagningar).

Socialtjänsten har på senare år i ökad utsträckning satsat på öppna verksamheter för familjer, barn och unga, på rådgivning och stöd, individuellt och i grupp, samt olika interventionsprogram som har som mål att stärka social kompetens (Forkby 2006).

Ett annat område inom socialt arbete som ligger särskilt nära fritidsverksamheten är socialtjänstens uppsökande verksamhet bland ungdomar. Särskilt de kommunala fritidsgårdarna har till uppgift att nå de icke föreningsaktiva ungdomarna, ofta samma ungdomar som är den sociala fältverksamhetens målgrupp. Målen för socialt fältarbete riktat till ungdomar beskrivs till exempel i en grundbok i socialt fältarbete som sociala (bra kamratskap, fungerande i skola och arbete), psykologiska (större självförtroende, stärkt identitet, att kunna verbalisera känslor), pedagogiska (lära sig nya kunskaper och färdigheter, bli nyfikna) och politiska (se sin egen kraft, söka förändra sina villkor och förstå hur samhället fungerar) (Calissendorff m.fl. 1986). Beskrivningen kan lika gärna gälla för fritidsverksamhet och skola.

Sociologerna Anita Kihlström och Hans-Edvard Roos sammanfattar fritiden som en "mellanarena", samtidigt både privatsfär och offentlighet, för avkoppling och rekreation, fostran, förkovran och bildning. Fritidsledares beskrivning av de kompetenser som de behöver för sitt uppdrag består av att ha god kunskap om de ungas vardagsliv, att fungera som närvarande vuxen, ha aktuell kunskap om omvärlden, kunna skapa möjligheter, kunna hantera och klara av tyngre problem i människors vardagsliv, samverka med andra aktörer och vara koordinatörer. Fritidsledarna utvecklar samverkan med allt fler yrkesgrupper, samtidigt som deras arbete allt oftare ingår i andra verksamheter, som skola och omsorg. (Kihlström & Roos 2000).

En ny roll för fritidsprofessionen som det ges exempel på i intervjuerna med nyckelpersoner är att vara ett slags samordnande fritidskonsulter. De har i uppgift att i uppsökande verksamhet och tillsammans med brukare inventera och analysera behoven på fritidsområdet samt engagera och samordna andra aktörer att tillgodose dessa behov.

Att målen för närliggande verksamheter är gemensamma eller likartade behöver inte vara något problem, utan kan snarast vara en styrka. Men det innebär att det är viktigt att klargöra varje verksamhets och professions specifika bidrag.

Samtidigt som målen till stor del är likartade, liksom delvis metoderna, finns det en grundläggande skillnad i bakgrund och traditioner mellan det sociala fältet och fritidsverksamheten, med skillnader i synsätt som kan bidra till svårigheter att förstå varandra. Fritidsledarutbildningen bygger på folkrörelseidéer och folkhögskolans bildningstradition (Berggren 2000). Typiskt för denna är till exempel en pedagogik som bygger på delaktighet, eget kunskapssökande och en tilltro till vars och ens egen kraft och kapacitet. Det sociala arbetet bygger däremot på en lång tradition med en syn på människor som behövande klienter.

En aspekt är att det traditionellt har funnits en statusskillnad mellan verksamheterna och professionerna, där fritidsledare ibland har haft svårigheter att hävda sin kompetens och sina ståndpunkter gentemot lärare och socionomer. Ungdoms- och fritidsforskaren Mats

² Inom skolan finns skolbarnomsorgen "fritids" som riktar sig till barn mellan 6 och 12 år. Där jobbar framförallt fritidspedagoger. Skolbarnomsorgen och dess verksamheter och yrkeskategorier berörs inte här.

Trondman tar upp att fritidsledarens yrkesroll, arbetsvillkor och arbetssituation är underordnad alla andra yrkesgrupper som arbetar med barn och unga. Han ser en parallell med att fritidsledarens huvudsakliga målgrupp, de unga fritidsgårdsbesökarna, är underordnad de flesta andra sociala ungdomsgrupper. Han ställer vidare frågan om fritidsledaren och gårdsbesökaren kanske finner och förstår varandra just i denna underordning, likartade sociala ursprung och erfarenheter (Trondman 2000).

I *Fokus 06 – En analys av ungas kultur och fritid* (Ungdomsstyrelsen 2006: 4) konstateras att mötesplatser för unga inte enbart är arenor för fritidsverksamheter, utan för ungdomars sociala etablering och integration i samhället och vuxenvärlden, i samarbete mellan fritid, sociala myndigheter, skola och arbetsmarknad. Något som också påverkar innehållet i arbetet för alla dem som arbetar med ungas fritid.

Forskning om fritid och ungas hälsa

Svårt att veta vilka metoder som fungerar i fritidsarbetet

Ett dilemma för fritidsverksamheten är att det inte finns så mycket forskning och vetenskapliga utvärderingar som vägledning för hur verksamheter ska utformas, vad som fungerar bättre och mindre bra och för vilka grupper. Än mindre forskning finns det om ungas fritid ur hälsosynpunkt. En sådan mångfasetterad verksamhet som ungas fritid är också svår att göra vetenskapliga effektstudier på. Den spänner över allt från välavgränsade strukturerade verksamheter till mängder av självvalda aktiviteter, vilkas "nyttoeffekter" kan vara svåra att visa rent vetenskapligt. Det finns också synergieffekter av fritidssatsningar som inte alltid är uppenbara, till exempel att de kan ge ett socialt kapital som är användbart för ungdomarna även utanför de ursprungliga satsningarna (Ungdomsstyrelsens utredningar 11, 1998).

I vetenskapliga utvärderingar måste forskare i regel förenkla komplexa samband för att göra dem mätbara. Forskaren i socialt arbete Stig-Arne Berglund har intervjuat ungdomar med allvarliga sociala problem som har deltagit i det så kallade YAR-projektet (Youth At Risk) i Borlänge. Han konstaterar att det inte bara är sociala metoder, utan mer svårämbara faktorer som förväntningar, relationer och personalens engagemang som är betydelsefulla för förändringsprocesser. I ett längre perspektiv är det ungdomarna som aktörer och hur de hanterar livet efter insatserna som avgör om de verkligen har varit lyckade (Berglund 2007). Han ger en målände beskrivning av förändringsprocessernas komplexitet:

"Jag har mött unga människor som löst till synes mycket svåra livssituationer och betingelser på sätt som jag aldrig kunnat förutse. Det finns mänskliga faktorer som personlighet, inställning, sociala ingredienser som familjeband, vänskap och kärlek som ger bränsle åt både vanliga och ovanliga lösningsvägar. Sen finns tiden. Tiden som rullar på. Ungdomar mognar, blir äldre, klokare och plötsligt upptäcker att de har en "strulig ungdomstid" – bakom sig. Ibland kallas sådant "spontanläkning" och man säger att problemen kanske inte var så svåra. Förr i tiden kunde man även prata om skyddsänglar, som på ett osynligt sätt vakat över någon. Ibland ställer man sig frågan i vad mån tillfälligheter och rent av tur kan spela centrala roller i processerna. Man hör beskrivningar där någon med bestämdhet poängterar att de träffat "rätt person vid rätt tillfälle" eller att de plötsligt blivit särdeles kloka, medvetna, envisa och bestämda. Ibland snubblar människor över en idé eller ett uppslag och fångar, kanske i flykten, ett tillfälle till utbildning eller ett erbjudande om arbete. Starka upplevelser av olika slag kan också ge förändringar i tron och inställningen till livet. Väggorande uppmärksamhet och kärleken från andra människor, ibland partners, har förmågan att ändra spelet. I efterhand kan man också konstatera att vissa människor har speciella styrkor och talanger som på ett avgörande sätt kan förändra allt, till och med mycket svåra livssituationer. Vagar ut ur problematiska livsstilar hos unga är många. De flesta "problemungdomar" försvinner, av olika anledningar, helt sonika bort från socialtjänstens agenda utan att vi riktigt vet hur och varför. Antagligen har de blivit

"friska" av anledningar som inte mätts eller går att mäta. Tyvärr vet vi mycket om problem och problemkarriärer men lite om lösningsvägar och friskprocesser."

Forskningsresultat om strukturerade fritidsaktiviteter

Forskning visar att fritidsaktiviteter kan vara ett sätt att skapa relationer, få fler kamrater och bygga sociala nätverk. Unga som deltar i fritidsaktiviteter har fler kompisar än de som inte deltar. Att delta i strukturerade fritidsaktiviteter har också andra klart positiva effekter. Vuxenledda, schemabundna aktiviteter, som ofta karaktäriseras av att de ställer krav på koncentration, ansträngning och förkovran, leder oftare till en gynnsam social utveckling för ungdomar – till skillnad från ostrukturerade, mer spontana aktiviteter, som inte inkluderar vuxna och medvetet lärande (Mahoney & Stattin 2000).

Att delta i strukturerad verksamhet stärker en gynnsam social utveckling särskilt hos ungdomar som på olika sätt har en problematisk tillvaro, men de är samtidigt mindre benägna att delta och hoppas också oftare av. Hur man kan motivera dem att delta och vara kvar är därför en viktig utmaning. Uppmuntran är viktigt. Det kan bland annat vara rädsla för misslyckande som gör att en ung person inte vill delta i strukturerade aktiviteter (Persson 2006).

Särskilda interventionsprogram som syftar till att förebygga eller minska sociala problem bland ungdomar riktar sig ofta till föräldrar eller ges inom skolans ram. Sådana program har bara i begränsad omfattning prövats och utvärderats inom ungdomars fritidsverksamhet här i Sverige. I kunskaps sammanställningen av Ferrer-Wreder et al. beskrivs ett exempel från Polen med ett fritidsorienterat interventionsprogram som har prövats i en jämförande studie. Genom ekonomiska bidrag och organisatoriskt stöd stimulerades befintliga fritidsorganisationer att förändra aktiviteterna för att passa en större och mer heterogen grupp ungdomar, att ha utökade öppettider och aktiviteter under skollov. Verksamheten lanserades i skolan. Satsningen ledde till en minskning av ungdomsbrottslighet och av inläggning på tillnyktringsenheter för deltagande ungdomar jämfört med ungdomar som inte hade deltagit. De hade också en bättre kvalitet på sin fritid i hemmet och fler positiva sociala aktiviteter hemma. Bland deltagande ungdomar minskade konsumtionen av alkohol och lugnande medel eller var oförändrad, medan den ökade bland jämförelseungdomarna (Ferrer-Wreder et al. 2005).

En annan studie visade att fritidskurser i till exempel instrumentspel, dans, simning och scoutverksamhet för barn och unga i åldrarna 5–15 år i ett så kallat missgynnat bostadsområde ökade barnens och ungdomarnas färdigheter och minskade normbrytande beteende, men gav små effekter på annat beteende, attityder och självkänsla. De beteenden som hade påverkats positivt var tillbaka i gamla mönster ett år efter att projektet hade avslutats. En viktig slutsats är att verksamheterna inte kan förväntas påverka de unga när inget annat förändras, men resultaten visar samtidigt att det finns en möjlighet till positiv påverkan. Om effekterna ska bli bestående, krävs att barnen och ungdomarna kommer med i andra samhällsverksamheter utanför projektet (Ferrer-Wreder et al. 2005).

Relationer med vuxna eller mer kunniga jämnåriga kan vara ett betydelsefullt sätt att ge unga som saknar tillräcklig kontakt med goda sociala förebilder stöd, vägledning, omsorg, omtanke och möjlighet att vidareutveckla olika kunskaper i livet. En form för att skapa sådana relationer är mentorskap. Några studier visar att välformulerade program med utbildning och handledning av mentorer, som tillbringar avsevärd tid tillsammans med ungdomarna, tycks ge positiva resultat. Det leder till att ungdomarnas alkohol- och droganvändning och kriminalitet minskar, men ännu vet man inget om långtidseffekter. Mentorskap kan vara en av flera insatser i en bredare satsning (Ferrer-Wreder et al. 2005).

Forskningen visar att det finns en rad positiva effekter av idrottande, utöver att det bidrar till fysisk hälsa. Fysisk aktivitet minskar till exempel ångest och depression. Idrott kan bidra till social integration. Genom idrotten kan man utveckla målinriktning och andra förmågor än vad man kan göra i till exempel skolan. Vidare kan idrottsprestationer väga upp misslyckanden på andra områden. Men fokus på aktiviteten snarare än på resultatet är viktig för att dessa kvaliteter ska uppnås. Liksom det är stärkande att vinna kan förluster påverka självkänslan negativt. Även för vinnaren kan resultaten, som är positiva för identitetsutvecklingen, möjligen bidra till att självkänslan blir starkt beroende av just dessa prestationer (Larson & Kleiber 1993).

Föräldrar och ungas fritid

Vilka kamrater man umgås med har avgörande betydelse för den sociala utvecklingen. Men det är inte lätt för föräldrar att styra vilka ungdomarna umgås med. En studie visade att om föräldrarna i högriskområden (områden med hög arbetslöshet, hög brottslighet) auktoritärt styrde vilka deras barn kunde gå ut med, när och i vilka sammanhang, var det i och för sig effektivt för att hålla ungdomarna utanför kriminella grupper och missbrukarkretsar. Men på sikt ledde det till sämre relationer mellan de unga och föräldrarna (Cederblad 2003).

Forskningen visar att det bara är en liten del av föräldrarnas kunskap om ungdomarnas liv och leverne som kommer från kontroll och aktivt frågande – det är ungdomarnas eget spontana berättande som är avgörande för vad föräldrarna får veta. En varm hemmiljö och en god relation är en förutsättning för att ungdomarna ska tycka att det är naturligt och roligt att berätta för föräldrarna om sina funderingar, vad de har för sig och eventuella problem. Detta gör i sin tur föräldrarna trygga, de ger barnen positiv bekräftelse och både den ömsesidiga tilliten och relationen stärks ytterligare; ungdomarna uppfattar föräldrarna som legitima auktoriteter och tar intryck av deras attityder och förväntningar. Men föräldrar som reagerar negativt på ungdomarnas berättelser och beteenden, med ilska, irritation, skäll och bestraffningar, avståndstagande, att skapa skuld känslor med mera, får i stället de unga att sluta sig – och de får veta allt mindre. Ungdomarna känner sig inte uppskattade hemma och söker därför bekräftelse på annat håll. Om vuxnas närvaro, vägledning och krav, regler och struktur förknippas med något negativt, finns risk för att ungdomarna söker sig till miljöer som saknar just detta, till exempel ungdomsgång med liknande negativa vuxenerfarenheter, vilket ger en negativ socialisation. Dessvärre kan föräldrar också reagera negativt när unga mår psykiskt dåligt och visar begynnande depressiva symtom. Föräldrar kan till exempel få känsloutbrott, reagera med kyla och avståndstagande samt med mindre kontakt, intresse och försök att förstå. Därmed ökar avståndet och kommunikation, värme och stöd minskar när de unga som bäst behöver föräldrarna, vilket också förstärker de depressiva symtomen. Forskning visar också att föräldrarnas tid med ungdomar är en viktig faktor för relationerna dem emellan (Kerr & Stattin 2000; Eriksson m.fl. 2006).

När föräldrar försöker styra sina ungdomar genom att begränsa deras frihet, till exempel att begära att de ska be om lov för att få gå ut känner sig ungdomarna för starkt kontrollerade. Dessa ungdomar har också mer depressiva symtom och lägre självkänsla (Kerr & Stattin 2000). Ungdomar som misstror vuxna och vuxenstyrda fritidsaktiviteter känner sig i högre grad svikna av sina föräldrar och har mer negativa erfarenheter än andra (Persson 2006).

Det är vanligare bland unga med utländsk bakgrund att föräldrar vill ha kontroll över vad ungdomarna gör på sin fritid, vart de får gå efter skoldagens slut, vilka sociala arrangemang de får delta i och så vidare. En mindre grupp (fler flickor än pojkar) har stora frihetsbegränsningar på fritiden. Det visar två studier bland högstadie- respektive gymnasieungdomar i Sverige (Högdin 2006; Socialstyrelsen 2007). Sådana skillnader framkommer även i fritidsforskningen. Unga kvinnor med invandrarbakgrund som har intervjuats beskriver att de ofta känner sig övervakade och att deras rörelsefrihet

utanför skolan är begränsad. För dem är det snarare skolan än fritiden som innebär frihet (Ungdomsstyrelsens utredningar 11, 1998).

Det finns också forskning som visar på vägar till god föräldrakontroll. Ett sätt att nå framgång är att föräldrar skapar nätverk sinsemellan, där de kommer överens om gemensamma normer för ungdomarnas fritid och stödjer varandra i att upprätthålla dem. Det blir mer verkningsfullt än om de gör det var för sig (Eriksson m.fl. 2006). Det är viktigt med en positiv samverkan och goda relationer mellan olika delar av den unges sociala nätverk, som till exempel föräldrar, skola och fritid. Värderingskonflikter, negativa och konfliktladdade relationer mellan olika delar av nätverket kan få negativ effekt (Nordlund 2002).

Utsatthet, risk- och skyddsfaktorer

Risker för ogynnsam social utveckling och hälsorisker

När sambanden mellan ungdomars fritid och hälsa ska diskuteras finns det en rad frågor att förhålla sig till. Först och främst är det viktigt att klargöra vilka ungdomar man menar. I de flesta sammanhang brukar det påpekas att ungdomar inte är någon homogen grupp – lika lite som andra åldersgrupper. Åldersspannet är stort – skillnaden mellan unga som nyss var barn respektive unga vuxna är avsevärd, till exempel i utvecklingsnivå, livsfas, intressen och möjligheter. Läger man så till kön tillkommer ytterligare skillnader. Dessutom påverkar socioekonomiska förutsättningar, stad och landsbygd, livsstil, funktionshinder, individuella preferenser och förutsättningar med mera. Ändå diskuteras sällan vilka specifika ungdomar som olika insatser kan vara giltiga för. Ofta då samhällets ansvar för ungas fritid förs på tal menar man i praktiken ungdomar som anses vara riskgrupper i något avseende, så kallade utsatta ungdomar eller ungdomar med färre möjligheter.

I stället för att tala om riskgrupper, vilket kan leda till en stigmatisering av vissa unga, kan man tala om riskfaktorer. En riskfaktor är en egenskap, händelse, ett förhållande eller en process som ökar risken för en negativ utveckling. Den kan ha en direkt eller indirekt inverkan, vara utlösande eller upprätthållande. Vissa riskfaktorer kan påverkas, andra går inte att förändra (till exempel sådant som redan har inträffat) (Andershed & Andershed 2005).

Forskningen har identifierat viktiga faktorer som ökar risken för en ogynnsam social utveckling. Till inre riskfaktorer räknas biologisk disposition, personlighetsdrag och egenskaper som till exempel temperament, för mycket eller för lite energi, svagbegåvning, dålig stresstolerans, spänningssökande, tillbakadragenhet, hyperaktivitet, impulsivitet, koncentrations-, uppmärksamhets- och empatistörningar, brist på makt över sitt eget liv och dålig självkänsla. Till de mest betydelsefulla yttre riskfaktorerna hör brister i nära relationer och samspel i familjen som otrygg anknytning, våld, missbruk, psykisk sjukdom i familjen och negativa uppfostringsmetoder. En annan stark riskfaktor är skolmisslyckande. Socioekonomiska faktorer, som uppväxt i ett missgynnade bostadsområde och dålig ekonomi, samt brister i omgivningen, som dålig organisation i skola eller närsamhälle, påverkar i sin tur flera av de andra faktorerna på ett grundläggande sätt. Umgänge med kamrater som bryter mot samhällets normer är en av de tydligaste riskfaktorerna för en ogynnsam social utveckling (Andershed & Andershed 2005; Cederblad 2003; Ferrer-Wreder et al. 2005; Lagerberg & Sundelin 2000).

En annan riskfaktor för ogynnsam social utveckling är att göra sig "osynlig" och dra sig undan på grund av personliga svårigheter. Utanförskapet kan ha sin grund i brist på sociala färdigheter (till exempel på grund av psykiska funktionshinder), svag självkänsla, negativa erfarenheter, uppgivenhet, apati och personlighetsfaktorer.

Det finns till exempel en ganska stor grupp mycket osäkra ungdomar med svagt utvecklade sociala kontakter, som ofta glöms bort i ungdomsstudier på grund av att

deras inbundenhet gör dem svåra att få kontakt med (Nilsson 1996). Forskningen visar att barn och ungdomar som drar sig undan, föredrar att vara ensamma, inte uppskattar social samvaro och inte är angelägna om andras gillande också blir avvisade och får sämre relationer till kamrater. Det är en riskfaktor för allvarlig aggressivitet. En person med bristande social kompetens är sårbar och riskerar att stötas bort och isoleras från välfungerande kamrater (Ferrer-Wreder et al. 2005).

En uppväxt i en miljö med många socioekonomiska problem och få tillfällen till organiserade aktiviteter och vuxna förebilder begränsar möjligheten till positiva sociala aktiviteter samt ökar möjligheterna till asocialt umgänge och asociala aktiviteter. Att växa upp i ett bostadsområde med mycket våld och kriminalitet ökar risken för att utveckla aggressivt normbrytande beteende (Andershed & Andershed 2005).

En riskfaktor kommer sällan ensam, och olika riskfaktorer kan förstärka varandra. Ju fler riskfaktorer, desto större är risken för en negativ utveckling (Lagerberg & Sundelin 2000). Men risker är inte ödesbestämda. En riskfaktor kan ibland påverka bara under vissa omständigheter, när riskfaktorerna blir tillräckligt många, finns i en viss kombination eller har tillräcklig intensitet eller varaktighet. Samma kombination av riskfaktorer kan ha olika innebörd för olika individer. Graden av sårbarhet varierar, såväl personlighetsmässigt som på grund av tidigare erfarenheter. Samma risker ger olika effekter i olika åldrar och utvecklingsstadier (Lagerberg & Sundelin 2000).

Vilka risker som man fokuserar på innebär olika slutsatser om fritidens roll och olika satsningar på fritidsområdet. Den målgrupp som ofta är i blickfånget är de som riskerar en socialt ogynnsam utveckling, ungdomar med utagerande och normbrytande beteenden – det vill säga främst en liten grupp killar. För tjejer som riskerar en ogynnsam utveckling är det oftare fråga om hälsorisker som oro, ångest, depression, ätstörningar och självskadebeteenden, som på senare tid har uppmärksammats mer än tidigare. Även för sådana problembeteenden som till exempel självdestruktivitet och ätstörningar finns det dokumenterade "smittrisker" vid såväl direkt som indirekt kontakt med likasinnade (Socialstyrelsen 2004, Swanberg 2004) (exempelvis genom berättelser, chatforum med mera).

De könsskillnader som kommer fram i forskningen kan bero på att man ofta mäter resultat i sådana aspekter som är mer typiska för killar. Tjejers normbrytande beteende i tidig ålder utvecklas till exempel inte nödvändigtvis till framtida normbrytande beteende, utan kan ta sig uttryck i andra allvarliga konsekvenser och problem som just till exempel depression och ångest, problem i relationer, skola och arbetsliv (Andershed & Andershed 2005). Flickors problem och svårigheter blir inte alltid synliggjorda i traditionella utvärderingar, till exempel för flickor med andra allvarliga problem än missbruk och kriminalitet. Kontakter med socialtjänsten behöver exempelvis inte vara ett "misslyckande" eller tecken på fortsatta problem, liksom det inte är givet att man har blivit kvitt sin problematik om man inte har anteckningar i socialregistret (Berglund 2007).

Det finns en rad hälsorisker med tydlig koppling till fritiden. Några exempel är stillasittande i stället för fysisk rörelse (andelen överviktiga och fysiskt inaktiva ökar bland unga), risker med överdriven fysisk träning (risk för ätstörningar, dopning) med mera. Mindre uppmärksammade hälsoproblem är sådant som ensamhet på fritiden, brist på fritid, en för ambitiös fritid med höga prestationskrav, en splittrad fritid för unga som växlar mellan skilda föräldrar eller en starkt kontrollerad fritid.

Datorer och internet har fått stor betydelse för ungdomars fritid i både tid och innehåll. Å ena sidan använder ungdomar tekniken till stor del för att umgås, kommunicera och spela och också till eget skapande i olika former (Ungdomsstyrelsen 2006: 4). Samtidigt innebär datorer och internet å andra sidan nya risker. Det är till exempel risk för spelberoende (unga löper särskilt stor risk, Statens folkhälsoinstitut 2000: 21), datorberoende, grooming, trakasserier, mobbning och hot (Nyman 2006) samt

kontakter med personer och nätverk som står för extrema åsikter, drogkulturer och liknande.

När unga utsätts för hot och rån av jämnåriga sker det oftast på väg till och från skolan och olika aktiviteter (Socialstyrelsen 2005). Trots att det registrerade våldet inte har ökat, har rädslan för våld ökat bland ungdomar. Andelen unga som på grund av rädsla för våld har avstått från att gå ut på kvällen har fördubblats under de senaste decennierna (SOU 2006: 77).

Att stärka motståndskraft och främja positiv utveckling

På senare tid har det skett en förskjutning i den nationella ungdomspolitiken och i lokal ungdoms- och fritidspolitik samt i praktisk verksamhet, från fokus på att förebygga risker och riskfaktorer till ställningstagandet att fritidens uppgift snarare är att verka hälsofrämjande genom att stärka skyddsfaktorer och ungas motståndskraft (resiliens). Samtidigt är det fortfarande unga som är utsatta eller riskerar utsatthet som är den huvudsakliga målgruppen.

Man skiljer mellan prevention, som ska minska risk- och öka skyddsfaktorer och förebygga psykisk ohälsa, och promotion av psykisk hälsa, som syftar till att främja välmående (Ferrer-Wreder m.fl. 2005). Främjande syftar inte till att förhindra eller lindra problem, utan är positivt hälso- och utvecklingsbefrämjande. Främjande syftar till framsteg, medan prevention handlar om att behålla ett gott tillstånd (Lagerberg & Sundelin 2000). Främjande insatser inriktas ofta på att främja styrkor, välmående, hälsa och optimalt fungerande (Ferrer-Wreder et al. 2005).

Resiliens, motståndskraft, innebär en slags "buffertkapacitet" som gör det möjligt för en person att fortsätta fungera väl, även under svåra eller riskfyllda omständigheter (Ferrer-Wreder et al. 2005).

Resiliens är en vanlig anpassningsförmåga som innebär att ha kontroll genom att skapa mening och sammanhang i det man möter i livet och känna optimism och hopp (Lagerberg & Sundelin 2000). De viktigaste förutsättningarna för resiliens är enligt forskningen goda relationer till kompetenta och omtänksamma vuxna i familjen och i närsamhället, god problemlösningsförmåga och förmåga till reglering av känslor och reaktioner, en positiv syn på sig själv samt motivation att fungera effektivt i sin miljö (Andershed & Andershed 2005).

Att inom fritidsområdet ha ungdomars möjligheter som utgångspunkt i stället för att se risker och problem kan ha en hälsofrämjande betydelse i sig. Både positiva och negativa förväntningar tenderar att bli självuppfyllande. Det är sannolikt bättre för en ung person att betraktas som ett "normal-" än som riskfall (Lagerberg & Sundelin 2000). Det kan vara bättre att prioritera bostadsområden med högre risk snarare än individer, för att inte definiera dem som riskbenägna. Den så kallade preventiva paradoxen innebär att man får bättre resultat, rent kvantitativt, med allmänt förebyggande insatser, exempelvis att erbjuda alla unga meningsfulla fritids- och kulturaktiviteter, än att rikta sig till riskgrupper (Ferrer-Wreder et al. 2005).

Skyddande faktorer minskar risken för att unga ska utveckla problem, trots att det finns riskfaktorer. Skyddsfaktorer kan fungera direkt eller indirekt, mildra riskfaktorers effekter, påverka orsakskedjan eller förebygga förekomsten av riskfaktorer (Ferrer-Wreder et al. 2005). Samma faktor kan ibland vara risk-, ibland skyddsfaktor (Lagerberg & Sundelin 2000). På samma sätt som en anhopning av problem bäddar för en ogynnsam utveckling snarare än en viss risk, så är det summan av skyddsfaktorer som motverkar en ogynnsam utveckling (Stattin & Magnusson 1996).

Några viktiga *inre* skyddande faktorer för social utveckling som forskningen har identifierat är till exempel temperament, tålighet, ihärdighet, förmåga till impuls- och känslokontroll, initiativförmåga, psykisk energi, nyfikenhet, intellektuell kapacitet och

emotionell stabilitet. Trygg anknytning är en skyddsfaktor som i sin tur påverkar förmåga att skapa varaktiga nära relationer, självtillit och förmåga att hantera svårigheter (Lagerberg & Sundelin 2000; Cederblad 2003; Stattin & Magnusson 1996). Samspelet mellan risk- och skyddsfaktorer handlar om orsakskedjor i komplexa dynamiska processer inom individen och i samspel med omgivningen. Var och en är både aktör i sin egen utveckling och en produkt av den. För att förstå vad som påverkar måste man se på varje persons specifika risk- och anpassningsmönster snarare än till enskilda riskfaktorer (Magnusson & Stattin 1998).

Fritidens risk- och skyddsfaktorer

Många riskfaktorer är särskilt aktuella för ungdomar på fritiden. Det är helt enkelt då de i högre grad ställs inför risker, vistas i riskmiljöer och det är då som de som är benägna till risktagande har möjlighet att ta större risker. Samtidigt är det också under fritiden som det finns möjlighet att stärka många kända skyddsfaktorer och ungas motståndskraft.

Faktorer som enligt forskningen kan vara skyddande och främja positiv anpassning med relevans för fritiden är bland annat nära relationer till andra, social kompetens, gott självförtroende, god problemlösningsförmåga med ändamålsenliga strategier för att hantera svårigheter (coping), optimism och en (realistisk) tro på att själv kunna styra sitt liv (så kallad inre locus of control), tillförsikt och nyfikenhet. Det gäller också goda vuxenrelationer, socialt engagemang, exempelvis i ideell verksamhet, samt möjlighet till stärkt självtillit genom relationer och förkovran på andra områden än skolans. Utvecklingsfrämjande möten med stödjande och bekräftande vuxna utanför familjen och engagerade vuxenmodeller (till exempel idrottsledare eller andra inom föreningslivet) kan ha en avgörande betydelse för en ung människas utveckling (Andershed & Andershed 2005; Lagerberg & Sundelin 2000; Cederblad 2003; Stattin & Magnusson 1996). Faktorer som enligt stressforskning kan bidra till att en person klarar även mycket stressande situationer är känsla av sammanhang (KASAM), det vill säga begriplighet, hanterbarhet och sammanhang (Antonovsky 1987).

God kognitiv och problemlösningsförmåga är en viktig skyddsfaktor. Hur människor bedömer sin livssituation och reagerar på erfarenheter beror i hög grad på deras sätt att tänka om sig själva och sin omgivning. Coping är olika strategier, flexibla beteende- och tankemässiga strävanden, som används för att hantera påfrestningar, yttre och inre krav som uppfattas överstiga ens resurser. De kan vara problemfokuserade (att hantera problemet) och känslufokuserade (att hantera de känslor som problemet väcker), aktiva eller passiva. Undvikande strategier har visat sig vara mindre gynnsamma. (Lagerberg & Sundelin 2000). Framgångsrik problemhantering innebär både att kunna hantera problem på ett rimligt sätt och att, när det inte går att lösa, kunna fortsätta leva med ett problem på ett inte alltför smärtsamt sätt (Antonovsky 1987).

Ett engagemang i ett intresse, att få utveckla en talang eller förmåga och få erkännande för något som man är bra på är viktiga förklaringar till en gynnsam utveckling för personer med i övrigt svåra förhållanden (Cederblad 2003).

Misslyckande i skolan är en väl dokumenterad riskfaktor. Här kan fritiden spela en viktig roll genom att erbjuda lärande med annan pedagogik i en annan miljö som kan lösa blockeringar. Fritiden kan stärka motivationen att utvecklas och uppmuntra ungdomarna i deras växt, genom att skapa en trygg och positiv atmosfär där de blir fria att lära i stället för att känna ångslan och ångest inför rädslan att misslyckas. Fritiden kan erbjuda en trygg, men samtidigt intellektuellt utmanande, miljö som tillåter växt och självinsikt, till exempel genom att ge tillfälle att föra existentiella samtal (Nordlund 2002). Folkhälsoinstitutet gav 1998 ut skriften *Låter sig skyddsänglar organiseras – hälsofrämjande strategier för ungdomar i utsatta bostadsområden*. Den beskriver vetenskapligt baserade hälsofrämjande strategier för fritid och skola för ungdomar i utsatta bostadsområden. Författarna menar att fritiden kan erbjuda en motvikt och

kompensation till en uppväxt som kan ge en negativ självbild och psykiska och sociala problem. Om fritidsaktiviteterna ger unga en möjlighet att utveckla social kompetens, intressen och ett nätverk som bygger på starka vänskapsband, fungerar de skyddande och stärker ungdomars psykiska hälsa. Fritidsaktiviteter ska ses som hälsobringande utifrån att de stärker självständigheten, ökar samarbete och socialt ansvar, ger trygga strukturer och ramar, leder till lärande och utvecklar förmågor, ger tillfälle att experimentera och integrera erfarenheter. Goda relationer till vuxna utanför familjen som ser och bekräftar, som kan vara vägvisare och förebilder, är särskilt betydelsefullt för ungdomar som växer upp i ekonomiskt och socialt utsatta bostadsområden (Hagström m.fl. 1998).

Parallellt med det främjande perspektivet kvarstår behovet att fånga upp riskgrupper och att genom mötesplatser erbjuda alternativ till riskmiljöer och riskfyllda aktiviteter. Man måste också vara medveten om risker och riskfaktorer för att inte oavsiktligt stärka sådana i fritidsverksamheten.

Fritidsverksamhetens egna risker och möjligheter

När det gäller social utveckling har en av de tydligaste faktorerna som kan innebära såväl risk som skydd stor relevans för fritiden, nämligen vilka kamrater ungdomar umgås och identifierar sig med. Medan umgänge med socialt välfungerande kamrater stärker en positiv utveckling gäller också det omvända – att ingå i en grupp med stökiga kompisar förstärker ogynnsam social utveckling.

Även om det är individuella faktorer och familjen som från början har stor betydelse för den sociala utvecklingen blir samspelet med kamraterna allt viktigare, särskilt under ungdomsåren (Andershed & Andershed 2005). Ungdomar tenderar att välja kamrater som är lika dem själva i social tillhörighet, attityder och egenskaper, som aggressivitetsnivå, temperament och impulsivitet. Socialt umgänge innebär en strävan efter att leva upp till gruppens gemensamma normer och efterlikna varandra. Den som inte anpassar sig stöts ofta ut, vilket ytterligare ökar homogeniteten i gruppen (Cederblad 2003).

Grupprocesser och krav på anpassning stärker i de flesta fall en positiv social utveckling. I den sociala samvaron gör ungdomar ständiga försök att förbättra sig själva, lär sig självkontroll och att hantera andras egenheter. Även gräl och konflikter kan vara värdefulla om de leder till större självinsikt, gränssättning mot andra och stimulerar till en inre omförhandlingsprocess. Samtal med andra är ett sätt att förstå sig själv och att förstå dynamiken i ömsesidigheten som förutsättning för relationer (Larson & Kleiber 1993). Att vilja vara som andra och ömsesidigt bekräfta och förstärka varandras beteenden ger dock helt olika resultat, beroende på kamratgruppen. Kamrater kan ha positiv inverkan på självförtroende, skolprestationer och positiva sociala beteenden (Persson 2006). Att ha blivit accepterad av kompisar under uppväxten är en av de viktigaste faktorerna för psykisk hälsa senare i livet (Larson & Kleiber 1993). Samtidigt finns det starka belägg för att umgänge i grupper som bryter mot samhällets normer är den mest utslagsgivande faktorn för att stärka och fastna i en asocial utveckling (Andershed & Andershed 2005).

”Normalfungerande” grupper tenderar att avvisa barn och unga med normbrytande beteende ur gemenskapen. Det kan få negativa konsekvenser på två sätt, nämligen att den avvisade dels går miste om den positiva socialisation som umgänge med välfungerande kamrater kan innebära, dels i stället söker sig till grupper med normbrytande beteende. I grupper med normer som skiljer sig från dem som godtas i samhället förstärker ungdomarna varandras negativa beteenden i en så kallad avvikelseträning. Umgänge med ”avvikande” vänner ökar därmed risken för misslyckande i skolan, alkohol- och droganvändning, riskfyllt sexuellt beteende och kriminalitet. Det betyder att det finns risker med att sammanföra ungdomar med svårigheter – det kan få motsatt resultat (Andershed & Andershed 2005; Ferrer-Wreder et al. 2005). Ungdomar som lever i socialt och psykiskt utsatta situationer finner

varandra i destruktiva och samtidigt bekräftande sätt att hantera sin utsatthet (Trondman 2003).

Trots att relationer ofta skapas och bryts snabbt bland ungdomar, kan de ändå uppfattas som starka och kräva stor lojalitet medan de pågår. Därför kan unga ha en stark påverkan på varandra även om relationen är kortvarig. Det betyder också att ungdomar som bara tillfälligt deltar i brottslighet tillsammans ändå kan ha starka band med varandra, vilket kan ha stor betydelse för brottsligheten (Sarnecki 2003, refererad i Brå-rapport 2003:5).

Aktuell svensk forskning som har satt dessa resultat i relation till ungdomars vistelse på fritidsgårdar visar att dessa faktiskt kan motverka sitt syfte att erbjuda en god ungdomsmiljö (Mahoney & Stattin 2000). Detta stöds också av en omfattande internationell forskning (Dodge m.fl. 2006). Det har att göra med att fritidsgårdarnas öppna verksamhet främst är attraktiv för de ungdomar som inte trivs i skolan och hemma, och som med sin närvaro dels gör fritidsgården mindre lockande för andra, dels riskerar att förstärka varandras negativa sociala erfarenheter och beteenden.

Pojkar som besöker fritidsgårdar har generellt sett en sämre relation till sina föräldrar och mer normbrytande beteenden, men problemen blir också större bland dem som är på fritidsgård jämfört med andra. Även om man kontrollerar för familjefaktorer, demografiska faktorer, utbildning och aggression finns det ett samband mellan att delta i fritidsgårdsverksamhet vid 13 års ålder och att vara kriminell vid 30 års ålder.

Forskningen visar alltså att fritidsgårdarna inte alltid fungerar som det är tänkt, och det gäller även i hög grad för tjejer. För en del av dem innebär fritidsgården att de där får äldre killar med normbrytande beteende som pojkvänner, vilket tycks öka risken för en ogynnsam social utveckling (Persson 2006).

Att hantera problemen med öppen verksamhet på fritidsgårdar

Kraften i en avvikande kamratpåverkan kan alltså vara så stark att den förtar effekten av de positiva ingredienser som finns i projekt som syftar till att hjälpa ungdomar i riskmiljöer (Nordlund 2002). Detta är ett dilemma för den öppna fritidsverksamheten, som det finns en ökad medvetenhet om, och som man försöker tackla på olika sätt. Det framgår bland annat av intervjuer med några nyckelpersoner inom fritidsområdet. Intervjuerna har gjorts för att bredda underlaget till detta kapitel med erfarenheter från aktuella projekt och verksamheter. En aspekt som betonas både i litteraturen och i intervjuerna är det engagerade och personliga mötet med vuxna som förebilder och vägledare. Ett möte som kan ge ungdomarna bekräftelse, alternativ och hjälpa dem att se andra möjligheter. Detta förutsätter att fritidsgårdarna har tillräcklig personaltäthet för att kunna bygga bärande relationer till de aktuella ungdomarna.

Man kan också försöka hindra unga från att träna varandra till att bli mer avvikande genom att se till att ungdomar med riskbeteende inte bildar grupper. Ett annat sätt är att se till att "avvikande prat" inte tillåts, eller inte "belönas" i form av positiv uppmärksamhet från kamrater. En bra blandning av ungdomar från olika miljöer kan också hålla negativ kamratpåverkan under kontroll (Nordlund 2002).

Att utestänga unga med riskbeteenden från fritidsgårdar är ingen bra lösning. Man kan inte heller tvinga in dem i strukturerade aktiviteter, eftersom frivillighet är en förutsättning för positiva effekter av fritidsverksamhet. Fritidsgårdar har både strukturerade och ostrukturerade inslag, beroende på vad man väljer att delta i. En lösning är att gradvis införa mer styrd och strukturerad verksamhet (Mahoney & Stattin 2000). Det kan vara ett sätt att locka också socialt mer välfungerande ungdomar in i verksamheten, för en bättre balans bland deltagarna. Nästa steg är att få in de ungdomar som annars kan ha en negativ inverkan på varandra i den strukturerade verksamheten, tillsammans med dem som i stället kan påverka dem socialt i positiv riktning.

Samtidigt är det ofta just fritidsgårdens karaktär av öppen verksamhet som är viktig för de ungdomar som inte är studiemotiverade, misstror vuxna och söker sig från vuxenledda aktiviteter. Thorsten Laxvik, fritidsledare och debattör, skriver att fritidsgårdens främsta kännetecken är dess öppna verksamhet, med frivilliga möten och aktiviteter som inte är tidsbundna samt minimala prestationskrav. Det är motsatsen till skolan som är obligatorisk, sluten, tidsbegränsad och som bygger på belöning genom prestationer.

Det är enligt Laxvik just olikheten som gör att skola respektive fritidsgård generellt sett bekräftar olika grupper av besökare och som ger verksamheterna legitimitet. Båda miljöerna och situationerna behövs och har sina respektive kvaliteter. Om fritidsgården får för mycket av slutna gruppverksamheter riskerar man att utesluta de unga med s.k. expressiv livsstil, dvs. de som helst vill slippa strukturerade vuxenledda aktiviteter (Laxvik 2001).

En satsning på mer slutna verksamheter eller mer vuxenstyrning kan alltså föra med sig att intresset och närvaron minskar hos de unga som är mest intresserade av att umgås med varandra i öppen verksamhet. Risker finns, menar forskaren Andreas Persson, att de väljer sämre alternativ, som att umgås i riskmiljöer helt utan vuxennärvaro. Därför är det en utmaning för personalen att vara flexibel när de intar en mer betydelsefull roll och göra det på ett sätt som är anpassat till de ungdomar som har negativa erfarenheter av vuxnas inflytande och inblandning. Skälet till att fritidsgårdarna ofta når främst ungdomar som har det gemensamt att de har negativa sociala erfarenheter kan delvis sökas i deras familjesituation. Mycket talar för att erfarenheter av föräldrar som brister i respekt, är negativt kontrollerande, bestraffande och inte bekräftande får unga att söka sig bort från vuxenledda verksamheter (Persson 2006).

Detta förstärker i sig också behovet av att ge dessa ungdomar andra och bättre erfarenheter av vuxenrelationer. Det är inte helt enkelt att få en mer blandad grupp ungdomar som deltagare i fritidsgårdens verksamhet, med tanke på att ungdomar söker sig till likasinnade. Det finns dock enligt intervjuerna med representanter för fritidsverksamheter goda exempel där man har lyckats med detta. Att fritidsgårdar har en överrepresentation av ungdomar i riskzon bland besökarna är inte bara en svårighet, utan kan också användas till effektiva insatser. Persson påpekar att det är en möjlighet att ta till vara för att ge dem fler chanser att utvecklas i positiv riktning, samtidigt som det måste ske med medvetenhet om risken för den negativa påverkan de kan ha på varandra (Persson 2006).

I Ferrer-Wreders et al. kunskapssammanställning sammanfattas slutsatserna från forskningen på området med bland annat följande: Erbjud unga lättillgängliga och meningsfulla fritidsaktiviteter som ger dem möjlighet att i högre grad umgås med socialt välfungerande jämnåriga och vuxna och tänk på risken för antisocial gruppdynamik. Undersök risknivåerna hos de ungdomar som deltar i kommunala fritidsaktiviteter och komplettera med effektiva och intensiva individ- eller familjebaserade program för högriskungdomar.

Dilemman och utmaningar

Mångfald och tillgänglighet

Det råder ingen tvekan om att fritiden och dess vitt skilda aktiviteter och möjligheter har en stor betydelse för livskvalitet och glädje som inte behöver motiveras ur hälso- eller nyttsynpunkt. Just därigenom kan fritiden ha goda bieffekter för utveckling, hälsa och välbefinnande. Här behövs inte så mycket vetenskapliga belägg – ungdomars intresse och deltagande kan vara bevis nog för att syftet är uppnått. Ur den synpunkten handlar samhällets ansvar dels om att erbjuda ett utbud med många olika möjligheter för olika åldrar och intresseinriktningar, dels att bevaka tillgängligheten och se till att ingen utestängs från en stimulerande och meningsfull fritid.

Att det finns många olika aktörer på fritidsområdet ger också förutsättningar för en sådan mångfald. Enligt intervjuerna kan en uppgift för den kommunala fritidsverksamheten vara att analysera behoven i närområden och hur de kan tillgodoses, ibland med skräddarsydda lösningar, kanske också för udda intressen, i brett samarbete mellan ungdomarna själva, föräldrarna, föreningslivet och kommunen. Utestängning kan ske på olika sätt och av olika skäl. Om förutsättningen för exempelvis deltagande i aerobics, dans och fysisk träning av olika slag är dyra medlemsavgifter eller utrustning utestängs många unga av ekonomiska skäl. Om vissa arenor (till exempel simhallen eller fotbollsplanen) ständigt är upptagna av organiserade verksamheter finns det inget utrymme för spontana aktiviteter.

Vissa verksamheter domineras av killar, andra av tjejer, eller är i sin uppläggning mindre tilltalande för någotdera könet. De är därmed utestängande. Därför måste man bevaka att det görs jämbördiga satsningar i form av anläggningar och bidrag till verksamheter som främst intresserar tjejer respektive killar. Man måste också ha en medvetenhet om att tjejer och killar ska kunna delta på lika villkor. För tjejer med utländsk bakgrund kan det till exempel tvärtom vara så att de inte vill eller tillåts delta i könsblandade fritidsverksamheter. Deras möjligheter att delta kräver i vissa fall en särskild uppläggning och utformning av verksamheten samt samarbete med föräldrarna och skolan, vilket exemplifieras i intervjuerna.

Ungdomar med funktionshinder av olika slag kan både behöva särskilda verksamheter och att de ordinarie verksamheterna anpassas efter deras förutsättningar att delta. I vissa fall behöver man skapa aktiviteter utifrån ungdomars individuella förutsättningar. Här saknas ofta kompetens i befintliga fritidsverksamheter, men i intervjuerna konstateras att det med kunnig vägledning ofta går att skapa lösningar som kan vara inkluderande.

I praktiken fungerar strukturerade fritidsverksamheter med olika grad av förväntningar och prestationskrav utestängande för de ungdomar som är rädda för misslyckande eller har dålig erfarenhet av vuxna. Samtidigt visar forskningen som har beskrivits i detta kapitel att det finns en fara i att erbjuda dessa ungdomar en kravlös mötesplats utan struktur, vilket behöver tas på allvar. Detta är ett dilemma.

Fritid som verktyg att förebygga problem

Ungdomar mellan 13 och 17 år som inte är så aktiva på sin fritid är de som är mest missnöjda med fritidsutbudet. De är också minst benägna att ange vilka fritidsmöjligheter de saknar. De mest inaktiva och missnöjda ungdomarna har sannolikt svårt att göra sina röster hörda även i andra sammanhang och riskerar därför att marginaliseras ytterligare (Ungdomsstyrelsen 2006: 4). De personer som har intervjuats tar upp att skolan, som ju når alla, är en väg att nå dessa ungdomar.

Forskningen pekar på att det optimala är ett nära samarbete i ett helhetstänkande kring ungdomars vardag. Goda föräldrarelationer och skolprestationer är några av de viktigaste förutsättningarna för en positiv utveckling för barn och unga. Fritid och skola kan ömsesidigt stödja varandras arbete med att tillsammans med föräldrarna stärka ungdomar i deras utveckling.

Fritiden kan också vara en betydelsefull ingång för att nå ungdomar som behöver annat stöd och andra insatser. I intervjuerna lyfts fritidens roll fram när det gäller att identifiera ungdomar med svårigheter samt att via en förtroendefull kontakt med någon vuxen inom fritiden i samverkan med andra bygga upp verkningsfulla insatser. I vissa situationer är det just fritidens personal som ser de ungdomar som har svårigheter men som inte har uppmärksammats någon annanstans. Ungdomar kan ibland ha ett större förtroende för ledare inom fritidsverksamheter än för andra vuxna, så att de både vill och vågar berätta om sig själva och sina problem. Intervjupersonerna betonar att det då är viktigt att kunna hänvisa till rätt instans så att ungdomarna kan få kompetent hjälp med sina problem.

Om fritiden ses som ett sätt att främja en god social och psykisk utveckling, särskilt för riskgrupper av ungdomar, behövs snarare specifika behovsprövade insatser mer än ett generellt utbud av fritidsaktiviteter. Här ställs också större krav på vetenskaplighet och utvärderingar – så att man vet att insatserna har positiva effekter och inte motverkar sitt syfte. Man måste också vara vaksam på att alla verksamheter som samlar ungdomar med en viss typ av problem kan bidra till att de, trots en ambition att exempelvis stärka deras självkänsla och tilltro till sin egen förmåga, indirekt kan medverka till att ungdomarna förstärker problemen hos varandra. Detta gäller både fritidsverksamheter och socialtjänstens insatser. Forskningen har tydliggjort risken med ostrukturerad verksamhet på fritidsgårdar, men det kan också ha relevans för exempelvis tjejgruppsverksamhet som samlar tjejer med självdestruktiva beteenden. Ett dilemma med att se fritiden som "insats" är att en sådan ambition måste utformas på ett sådant sätt att den dels inte tar bort fritidens värde som "frizon", dels tilltalar just de ungdomar som man anser behöver den. Grovt karaktäriseras denna grupp ungdomar ofta av att de på grund av dåliga erfarenheter söker sig ifrån vuxeninblandning och krav, i form av tider och prestationer, eller att de saknar egen drivkraft och tilltro till sin förmåga. Det finns en inbyggd svårighet i ambitionen att för deras eget "bästa", på deras "fria tid" locka dem till en viss verksamhet, för att föra dem i en riktning som andra har bestämt – i synnerhet som det samtidigt finns en ambition att stärka deras delaktighet och egna initiativ.

Medan fritiden för vissa ungdomar är ett positivt tillägg, en bonus, både som nöje och självvald förkovran, innebär sådana ambitioner att den för andra ungdomar snarare blir en kompensation med outtalade fostrande syften. På så sätt skiljer man ut vissa ungdomar från andra, liksom vissa verksamheter som är till för dem som anses ha eller riskerar att få problem – och kan just därigenom bekräfta deras ofta negativa självuppfattning. Intervjupersonerna tar upp att en fritidsverksamhet måste ha fokus på aktiviteten för att lyckas – hälso- och andra positiva effekter måste komma som bieffekter. Aktiviteten ska inte heller skapas *för* ungdomarna, utan tillsammans *med* ungdomarna för att bli en framgång.

Samtidigt uppstår en otydlighet om fritidsverksamhetens och personalens roll. Ju mer en verksamhet får som huvudsyfte att vara förebyggande och främjande för ungdomar i riskzon för en socialt ogynnsam utveckling eller psykisk ohälsa, desto mer social och psykologisk specialkompetens krävs i mötet med ungdomarna. Annars ställs fritidsledare och andra som arbetar med unga inför alltför stora krav och svåra uppgifter som de inte har kompetens för – som att möta ungdomar med till exempel depressioner, självdestruktiva beteenden, neuropsykiatriska funktionshinder och personlighetsstörningar på ett adekvat sätt. Intervjupersonerna betonar att det finns en risk att man går in i en behandlarroll och oavsiktligt åstadkommer mer skada än nytta. Det är viktigt med en klar och tydlig medvetenhet om gränsen för det egna uppdraget samt att man hänvisar till rätt instans. Orimliga och fel ställda krav gröper också ur personalens professionella självförtroende och skapar otydlighet om dess specifika kompetens på fritidsområdet. Samverkan mellan olika verksamheter med olika kompetenser samt arbetslag sammansatta av olika kompetenser är ett sätt att hantera detta. Ett exempel på det senare som nämns i intervjuerna är styrkan i att en verksamhet har en kombination av social, pedagogisk och ämneskompetens (till exempel i musik, dans etc.). Det tas också upp att det är viktigt med kompetensutveckling inom fritidsverksamheten och fortbildning på högskolenivå.

Fritidsverksamheten riskerar att ställas inför uppgiften att reparera och kompensera för andra verksamheters brister (till exempel skolan), för strukturella problem (segregerade bostadsområden) eller för djupare liggande orsaker i form av destruktiva familjerelationer eller personlighetsfaktorer. Samtidigt är det viktigt att för dessa ungdomars skull ta till vara de möjligheter som just fritiden kan erbjuda – men hur detta ska kunna göras på ungdomarnas och fritidens egna villkor behöver diskuteras. I intervjuerna har det bland annat påpekats att en tydlig och medveten inriktning kräver ett tydligt politiskt uppdrag till den kommunala fritidsverksamheten och tydligt formulerade mål.

Fritidens roll i samverkan med föräldrar, skolan och andra aktörer

Forskningen visar hur viktigt det är med samverkande insatser i ungas hela livsmiljö – där fritiden bara utgör en del. När det gäller hälsofrämjande ambitioner med fritiden utöver de kvaliteter fritiden ger i sig är det viktigt att sätta in fritiden i sitt sammanhang, att se möjligheten med olika kompetenser, uppdrag och perspektiv som kan komplettera varandra. Här kan fritidens flexibilitet vara en fördel samt dess möjlighet att vara samordnande, genom att den har en större frihet i sitt uppdrag än andra verksamheter. Intervjupersonerna menar att när man bygger fritidsverksamhet på bred samverkan som engagerar deltagarna och andra aktörer så kan det frigöra resurser till uppsökande arbete och att man når dem som annars hamnar utanför eller glöms bort.

En viktig funktion med samverkan som några intervjupersoner tar upp är att fritidspersonal ser ungdomar med svårigheter i andra situationer, än till exempel i skolan. De ser ungdomarna i situationer där de lyckas med uppgifter, är glada och utvecklar olika färdigheter. Fritidsledare kan förmedla dessa positiva erfarenheter till andra som möter den unge och kan genom att bidra med ett annat perspektiv lyfta fram starka sidor hos honom eller henne.

Ett exempel på bred samverkan där skolan tydligt är inblandad och där fritiden ingår som en del i en helhet är satsningen på så kallade Öppna Skolor. I satsningen blir skolan medelpunkt i bostadsområdet för lärande, kultur- och fritidsaktiviteter, föräldraengagemang samt för områdets fältarbetare och ungdomsinriktade socialtjänst (www.fhi.se).

Hellre breda samordnade satsningar än enstaka, tillfälliga

Hittills har förebyggande insatser ofta gjorts isolerat i en modell och i en av ungdomarnas miljöer, till exempel i skolan. Det optimala är integrerade och samordnade insatser samtidigt i flera sammanhang, som syftar både till att förändra ungdomars beteende och faktorer i omgivningen (Andershed & Andershed 2005).

Det mest effektiva i förebyggande arbete är att i ett och samma projekt eller program stegvis använda sig av så kallad universell, selektiv och indikerad prevention. Det innebär att alla (till exempel ungdomar i en viss ålder i ett bostadsområde) inledningsvis får samma insatser, i syfte att stärka skyddsfaktorer, främja positiv och motverka negativ utveckling. Därefter identifieras undergrupper och i nästa steg enskilda ungdomar som behöver mer insatser, vilka då anpassas efter behoven i gruppen respektive hos individen (Andershed & Andershed 2005).

Insatser som utformas i samarbete med deltagarna har större möjligheter att ge varaktiga resultat. Brist på deltagarengagemang kan få flera allvarliga konsekvenser. När experter klampar in i människors liv i så kallade top-downmodeller kan det till exempel bidra till att ytterligare marginalisera människor som känner sig socialt utslutna (Ferrer-Wreder et al. 2005).

Varaktighet är viktig för goda resultat – kortare insatser ger mindre och kortare effekter. Insatserna behöver anpassas till vars och ens specifika behov. Insatserna ska hellre riktas mot specifika risk- och skyddsfaktorer än ett normbrytande beteende. Insatser för att förändra flera risk- och skyddsfaktorer är bättre än fokus på enstaka faktorer (Andershed & Andershed 2005).

Uppföljning och utvärdering behövs

Effekterna av olika satsningar på fritidsområdet är svåra att mäta och det saknas till stor del vetenskapliga utvärderingar. Resultat på gruppnivå kan heller inte användas för att bedöma värdet av olika insatser för enskilda individer. I praktisk verksamhet ser man effekter på individnivå mer direkt och nyanserat. Det finns många vittnesbörd om den betydelse som individuella relationer och möten har haft för enskilda ungdomars självkänsla, hälsa och utveckling. En av de metoder som karakteriserar fritidsverksamheten, som nämns i intervjuerna, är till exempel förmågan att gripa möjligheten för utveckling och lärande i stunden, i mötet mellan ledare och deltagare. Samtidigt finns ett stort behov av forskning, uppföljning och utvärdering. Även den beprövade erfarenheten behöver i större utsträckning dokumenteras. I Ungdomsstyrelsens satsning på utveckling av förebyggande och främjande arbete ligger också en kompetenshöjning när det gäller kunskaper i uppföljning och utvärdering. I intervjuerna nämns exempel på ett kvalitetsarbete som är vanligt inom skolan men också prövas inom fritidsområdet, nämligen så kallade kollegiegranskningar och observationer. Kolleger observerar varandras verksamheter, noterar, analyserar och rapporterar. Sedan diskuterar kollegorna igenom metoder och förhållningssätt tillsammans.

Sammanfattande synpunkter

Resonemangen utifrån aktuell forskning samt diskussionen om dilemman och utmaningar om fritidens roll för ungas hälsa och välbefinnande kan sammanfattas i följande punkter:

- Fritiden har stor betydelse för hälsan, främst positivt, men även negativt, i och med att vissa risker är särskilt relevanta för fritiden. Samtidigt kan aktiviteter och relationer på fritiden stärka en rad viktiga skyddsfaktorer. Ungdomar kan ibland ha större förtroende för ledare inom fritidsverksamheter än för andra vuxna och det ger ledarna unika möjligheter att möta dessa ungdomar.
- Det finns en del forskningsresultat om skyddsfaktorer att ta fasta på för ansvariga och verksamma inom olika fritidsverksamheter. Fritiden kan bidra till en positiv utveckling genom delaktighet, utveckling av identitet, social kompetens och problemlösningsförmåga, bekräftelse, stärkt självkänsla och betydelsefulla relationer till vuxna utanför familjen.
- Forskning om riskfaktorer visar att det sker en negativ socialisering i grupper av ungdomar med sociala och psykiska problem. Risken för negativa bieffekter av att samla dessa ungdomar i ostrukturerad öppen fritidsverksamhet är ett problem som måste tas på allvar. För att minska risken för negativ socialisering behövs till exempel stabilitet, välutbildad personal och verksamhet inriktad på att utveckla ungdomars personliga och sociala kompetens. Det är dessutom viktigt med goda relationer till ungdomar och ett målmedvetet arbete för att motverka negativa sociala beteenden och attityder.
- Fritiden har ett egenvärde av att vara just "fri" tid – fri från till exempel krav och tvång, som just därigenom kan vara hälsofrämjande. Det behöver man ta hänsyn till när fritiden ska användas som en hälsofrämjande "insats" i syfte att påverka och förändra vissa individers möjligheter och beteenden.
- Det är viktigt att inte ha ambitioner med fritiden som det inte finns kompetens för inom fritidsverksamheten. Kompetensutveckling, tydliggörande av fritidsverksamheternas specifika uppdrag och möjligheter samt bred samverkan är nödvändig.
- För att nå goda och bestående resultat med hälsofrämjande satsningar för unga med normbrytande beteenden eller andra sociala problem, är det enligt forskningen viktigt med bred samverkan och samordnade insatser i ungas hela livssammanhang. Dessutom krävs kontinuitet och inte tidsbegränsade projekt för att de positiva effekterna ska bli bestående.
- Goda föräldrarelationer och skolprestationer är grunden för en god utveckling hos barn och unga. Fritiden är ett viktigt komplement, och ibland en kompensation för unga som har svårigheter i andra sammanhang. Fritidens roll att samverka med och stödja föräldrar är relativt oprövad och kan vara ett utvecklingsområde.

Referenser och litteratur

- Andershed, H. & Andershed, A-K. (2005). *Normbrytande beteende i barndomen. Vad säger forskningen?* IMS, SiS. Gothia.
- Ander, B., Andersson M., Jordevik K., Leisti, A. (red) (2005): *Möten i mellanrummet. Socialt förebyggande arbete med ungdomar.*
- Ander, B. (2005). "Att komma för tidigt – förebyggande ungdomsarbete." I Ander, B., Andersson M., Jordevik K., Leisti, A. (red): *Möten i mellanrummet. Socialt förebyggande arbete med ungdomar.*
- Andersson, B. "Mönster, strategier och sammanhang." I Ander, B., Andersson M., Jordevik K., Leisti A (red): *Möten i mellanrummet. Socialt förebyggande arbete med ungdomar.*
- Antonovsky, A. (1987). *Hälsans mysterium.* Natur och Kultur.
- Berggren, L. (2000). *Fritidskulturer.* Lund, Studentlitteratur.
- Berglund, S-A. (2007). *Vändpunkter och förändringsprocesser. En treårig uppföljning av ungdomar från YAR-projektet i Borlänge.* Brottsförebyggande rådet.
- Blomdahl, U. & Elofsson, S. (2006). *Hur många motionerar/idrottar för lite och vilka är dom?* Ung livsstil nr 7. December 2006. Stockholms stad. Idrottsförvaltningen.
- Brottsförebyggande rådet (2002). *Stöld, våld och droger bland ungdomar i årskurs nio.* Brå-rapport 2003:5. Stockholm. Brottsförebyggande rådet.
- Calissendorff, J., Höjer, S. & Svensson, P. (1986). *Grundbok i socialt fältarbete.* Stockholm: Liber.
- Cederblad, M. (2003). *Från barndom till vuxenliv. En översikt av longitudinell forskning.* Centrum för utvärdering av socialt arbete. Gothia: Stockholm.
- Dodge, K. A., Dishion, T. J., Lansford, J. E. (2006). *Deviant Peer Influences in Intervention and Public Policy for Youth. Social Policy Report.* Volume XX, nr 1.
- Eriksson, C., Geidne, S., Sigfridsson, C., Pettersson, C. (red). *Reflektion kring prevention – samverkan för ett bättre alkohol- och drogforebyggande arbete.* Konferens i Örebro 26–27 april 2006. Dokumentation, maj 2006. Örebro universitet.
- Ferrer-Wreder, L., Stattin, H., Cass Lorente, C., Tubman, J. G., Adamson, L. (2005). *Framgångsrika preventionsprogram för barn och unga – en forskningsöversikt.* Gothia: Stockholm.
- Forkby, T. (2006). *Öppenvårdens former. En nationell kartläggning av öppna insatser i socialtjänstens barn- och ungdomsvård.* Socialstyrelsen. Hagström, U., Redemo, E. & Bergman, L. (1998). *Låter sig skyddsänglar organiseras? Hälsofrämjande strategier för ungdomar i utsatta bostadsområden.* Rapport 1998:41. Folkhälsoinstitutet.
- Hansson, K. & Olsson, M. (2001). *Känsla av sammanhang – ett mänskligt strävande.* Nordisk Psykologi, 2001, 53 (3) 238–255.
- Hermansson, H-E. (1988). *Fristadens barn. Om ungdomars livsstilar, kulturer och framtidsperspektiv i 80-talets Sverige.* Daidalos: Lund.
- Högdin, S. (2006). "Var går gränsen? Föräldrars gränssättning avseende ungas deltagande i sociala aktiviteter. En jämförelse utifrån etnicitet och kön." I *Sociologisk forskning*, 2006:4.
- Kerr, M. & Stattin, H. (2000). *What parents know, how they know it, and several forms of adolescent adjustment: Further evidence for a reinterpretation of monitoring.* Developmental Psychology, 36, s. 366–380.
- Kerr, M., Stattin, H. & Kiesner, J. (2007). "Peers and Problem Behavior: Have we missed something?" I Engels, R., Kerr, M. & Stattin, H. (red). *Friends, Lovers and Groups. Key relations in adolescence.* John Wiley & Sons, Ltd.
- Kihlström, A. & Roos, H-E. (2000). "Fritid och fritidsarbete i det senmoderna samhället." I Berggren, L. (red). *Fritidskulturer.* Lund, Studentlitteratur.
- Kommunförbundet Skåne (2006). *Bra fritid! Sammanställning av kartläggningen av den öppna fritidsverksamheten i Skåne 2006.*
- Lagerberg, D. & Sundelin, C. (2000). *Risk och prognos i socialt arbete med barn. Forskningsmetoder och resultat.* Centrum för utvärdering av socialt arbete. Gothia: Stockholm.
- Larson, R. & Kleiber, D. (1993). "Daily experience of Adolescents." I Tolan, P. H., Cohler, B. J. (red). *Handbook of clinical research and practice with adolescents.* New York.
- Laxvik, T. (red) (2001). *Bärande relationer. Normativ rapport om förutsättningar för goda möten i öppen verksamhet på fritidsgård.* Fritidsforum.
- Luthar, S.S. & Cicchetti, D. (2000). "The construct of resilience: Implications for interventions and social policies." *Development and psychopathology. 2000; Vol 12; Issue 4.* s. 857–885.
- Magnusson, D. & Stattin, H. (1998). "Person-context interaction theories." I Damon, W. & Lerner, R. M. (red). *Handbook of child psychology, vol. 1,* s. 685–759. New York. Wiley.
- Mahoney, J. L. & Stattin, H. (2000). "Leisure activities and adolescent antisocial behavior: The role of structure and social context." *Journal of Adolescence 2000, 23,* s. 113–127.
- Mahoney, J. L., Stattin, H. & Lord, H. (2004). "Unstructured youth recreation centre participation and antisocial behaviour development: Selection influences and the moderating role of antisocial peers." *International Journal of Behavioral Development 2004; 28;* 553.
- Mattsson, M. (1989). *Det goda samhället. Fritidens idéhistoria 1900-1985 i ett dramatiskt perspektiv.* Fritidsforum.
- Medin, J. & Alexandersson, K. (2000). *Begreppen Hälsa och hälsofrämjande – en litteraturstudie.* Lund, Studentlitteratur.
- Nilsson, P. (1994). *Den allvarsamma fritiden. En litteraturstudie av undersökningar om barns och ungdomars fritids- och kulturvanor.* Stockholm, Statens ungdomsråd.
- Nordlund, O. (2002). *En utvärdering av Gamla Tingshusets samverkansprojekt.* Ungdomsstyrelsen.
- Nyman, A. (2006). *Drabbad Online.* BUP Elefanten och Landstinget i Östergötland.
- Persson, A. (2006). *Leisure in Adolescence: Youths' activity choices and why they are linked to problems for some and not others.* Örebro Studies in Psychology 10.
- Peterson, A., Svensson, L. G. & Addo, T. (2003). *Ungdomar i vardagens väv. En sociologisk studie av ungdomars gruppbildande i en storstadsförort.* Lund, Studentlitteratur.
- Proposition (2004/05:2). *Makt att bestämma – rätt till välfärd.* Stockholm. Riksdagen.
- Rasmussen, F. (red) (2004). *Fysisk aktivitet, matvanor, övervikt och självkänsla bland ungdomar.* Compass. Samhällsmedicin & Statens folkhälsoinstitut.
- Sellström, E. & Bremberg, S. (2004). *Närmiljöns betydelse för barns och ungdomars hälsa och välbefinnande – en systematisk kunskapsöversikt.* Statens folkhälsoinstitut 2004:27.
- Socialstyrelsen (2004). *Flickor som skadar sig själva. En kartläggning av problemets omfattning och karaktär.* Socialstyrelsen. Socialstyrelsen (2005). *Socialtjänstens stöd till unga brottsoffer.* Socialstyrelsen.
- Socialstyrelsen (2007). *Frihet och ansvar. En undersökning om gymnasieungdomars upplevda frihet att själva bestämma över sina liv.* Socialstyrelsen. Statens folkhälsoinstitut (2000). *Spel och spelberoende i Sverige.* Rapport 2000:21. Statens folkhälsoinstitut.
- Stattin, H. & Magnusson, D. (1996). "Antisocial behavior – a holistic perspective." *Development and Psychopathology, 8,* s. 617–645.
- Swanberg, I. (2004). *Prevention av ätstörningar – kunskapsläget idag.* Statens folkhälsoinstitut.

Trondman, M. (2000). "Det är något särskilt med jobbet". Den solidariska underordningens logik. Ett kultursociologiskt ode till en fritidsledare. I Berggren, L. *Fritidskulturer*. Lund, Studentlitteratur.

Trondman, M. (2003). *Kloka möten. Om den praktiska konsten att bemöta barn och ungdomar*. Lund, Studentlitteratur.

Ungdomsstyrelsen (1996). *Krokig väg till vuxen. Fyra forskare om fritid, massmedia, skola och arbete*. Ungdomsrapporten 1996 Del 2. Stockholm, Ungdomsstyrelsen.

Ungdomsstyrelsen (2002:2). *Tillsammans. Samverkansprojektet i teori och praktik*. Stockholm, Ungdomsstyrelsen.

Ungdomsstyrelsen (2003:1). *De kallar oss unga. Ungdomsstyrelsens Attityd- och värderingsstudie 2003*. Stockholm, Ungdomsstyrelsen.

Ungdomsstyrelsen (2005:1). *Arenor för alla. En studie om ungas kultur- och fritidsvanor*. Stockholm, Ungdomsstyrelsen.

Ungdomsstyrelsen (2006:4). *Fokus 06. En analys av ungas kultur och fritid*. Stockholm, Ungdomsstyrelsen.

Ungdomsstyrelsen (2007:11) *Unga med attityd – Ungdomsstyrelsens attityd- och värderingsstudie*. Stockholm, Ungdomsstyrelsen.

Wennerholm Juslin, P. & Bremberg, S. (2004). *När barn och ungdomar får bestämma mer påverkas hälsan*. Statens folkhälsoinstitut 2004: 30.

© Ungdomsstyrelsens skrifter 2007:13

ISSN 1651-2855

ISBN 978-91-89050-99-0

projektledare **Karen Austin**

text **Merike Lidholm**

språkgranskning **Anette Persson**

omslag **Christián Serrano**

distribution **Ungdomsstyrelsen, Box 17801, 118 94 Stockholm**

webbplats **www.ungdomsstyrelsen.se**

e-post **info@ungdomsstyrelsen.se**

tfn **08-566 219 00**, fax **08-566 219 98**

UNGDOMSSTYRELSEN

är en statlig myndighet som verkar för att unga ska få verklig tillgång till makt och välfärd. Det gör vi genom att:

- ta fram och förmedla kunskap om ungas levnadsvillkor.
- följa upp riksdagens och regeringens mål för den nationella ungdomspolitiken och stödja kommunerna i deras ungdomspolitiska arbete.
- fördela bidrag till och stödja metodutveckling inom ungas egen organisering, mångfald och jämställdhet samt inom internationellt ungdomssamarbete.

UNGDOMSSTYRELSEN
www.ungdomsstyrelsen.se

Fritzes

ett Wolters Kluwer-företag

106 47 Stockholm Tel 08-690 91 90 Fax 08-690 91 91 order.fritzes@nj.se www.fritzes.se

ISBN 978-91-89050-99-0 ISSN 1651-2855